

Nola pentsatu etika orain eta hemen? Zentzu komuna, etika formala eta giza eskubideak

Andoni Olariaga Azkarate
Filosofian doktorea

Erlatibismoa Azurmendiren pentsamenduan

Nazi bat hiltzea gaizki dago?...

Halako galderekin hasten zituen Joxe Azurmendik filosofia karrerako etika klaseak. Gaztetako erantzuna suma dezakezue zein izan zitekeen. Galderak ez zuen erantzunik bilatzen, begi-bistakoa da. Aldiz, etikari buruzko hausnarketari abiapuntua jartzen zion. Horrela, galderaren bitartez, gure usteen gaineko analisia egitea bilatzen zuen, etikaren fundamentuaren edo fundamentu ezaren gaineko hausnarketa bat abiatzeko asmoz. Azken finean, gure usteak, pentsamenduak beste maila batean pentsatzeko ariketa baita filosofia, gure pentsamenduaren inguruko pentsatzea, Azurmendik inoiz definitu bezala.

Azurmendik etika eta politikaren arteko harremanaz hiru liburu idatzi zituen 90eko hamarkadaren bukaeran: *Demokratak eta biolentoak* (1997), *Oraingo gazte eroak* (1998) eta *Euskal Herria krisian* (1999). Ermuko izpirituak bultzatuta, biolentzia baten kondena moralaren aitzakiapean, kultura kristau katoliko bortitz eta biolento batean murgilduko zen gure herria. Horren ondorioa izango zen, hain zuzen, 2002an onartuko zen Alderdien Legea, bortizkeria (ETArena soilik) «onartzen» zuten alderdiak ilegalizatzeko sortua (Batasuna alderdia). 2012an, *Barkamena, kondena, tortura* (2012) izenburupean, gai berari buruzko liburua argitaratu zuen Azurmendik, gaiari berriz helduz.

Zoritxarrez, historia hurbilari erreparatuz, eta egungo gizartean, politikagintzan eta komunikabideetan sustatzen den eztabaida politiko-kultural eta moralei begiratuz gero, Azurmendik urte luzez egindako hausnarketa moduak desertuan egindako predikuak direla ikus daiteke. Kontzientzietara sartzen den kultura katoliko biolento batean bizi gara, oraindik ere.

Horregatik dira hain garrantzitsuak Azurmendiren gogoetak. Nola pentsatu etika bat gaur egun? Biolentzia zilegia da? Edo, giza eskubideak absolutuak dira? Biolentzia kondenatu behar ote da datorren lekutik datorrela politikari duina eta demokratikoa izateko? Biolentzia guztiak berdina dira? Errua publikoki adierazi behar ote da hiritar eskubidedun izateko? Horrela edo hala sentitzera behartuta gaude?

Baina, orduan, dena erlatiboa da? Denak berdin balio du? Elkarrekin bizi gaitzeko balioen erlatibotasun hori onartuz?

Zer da etika? Etikaren fundamentazioaz

Iruditzen zait, Azurmendik askotan egiten duen bezala, galdera sinpleenetik hasi behar garela abiapuntu bezala. Alegia, zer da morala, etika? Etikak, funtsean, grekozko ἦθος (*ethos*)-etik etorria, ohitura esan nahi du. Morala, berriz, latineko *mos*-etik datorren hitza izanik, kultura, ohituren multzoa esan nahi du, etikak bezala (Azurmendi 1999: 69). Etika, beraz, giza ekintzen balorazioaz arduratzen da, ekintza baten zuzentasun ala okertasuna erabakitzeke, iritziak funtsezke, nola bizi behar dugun aztertzeke itaunketan. Zizeronek usadioen filosofia bezala definitu zuen. Horren ondorioz, immoralala edo ez-etikoa dena, ohituratik kanpo dagoena pertsona edo ekintza izango da. Morala edo etikoa ez den gizakia immoralala izango da, ohituren kontrakoa.

Morala edo etika, hortaz, norberarentzat justua denaren eta bidegabea denaren artean bereizteko ahalmena da, indibiduoak edo gizarte batek duten balio sistema. Ez dago, *a priori*, egiazkoa ala faltsua den moralik. Eta hortik abiatzen gara, hori da abiapuntua. Tradizioak ez dira onak edo txarrak, badira; tradizioaren parte den horrentzat eta horren balioak mundura proiektatzen dituenarentzat dituzte soilik propietate desiragarri edo arbuiagarriak. Baina, aurrekotik ez da ondorioztatzen balio guztiek 'balio' berbera dutenik, edo 'denak berdin balio' duenik. Alegia, balioak erlatiboak izateak ez du esan nahi (balio absolutuen nostalgian bizi denarentzat baino) balio guztiek berdin balio dutenik. Balioen erlatibotasuna onartzeak esan nahi duena zera da: sistema sozial, historiko, politiko eta kultural baten barruan ulertu behar direla, erlazioan.

Zein da problema hemen? *De facto*, pertsona bakoitzak balio sistema bat baldin badu, kultura bakoitzak berea, erraz atzeman daiteke arazo bat dugula begien aurrean: azken finean, etikaren fundamentazio falta. Filosofian aro modernoan landu den auzia da, eta Immanuel Kant filosofoaren obran agertu da, batez ere, korapilo bezala.

Azurmendik, oso kantiarra izanik, ederki esplikatzen du afera hau: morala edo etika filosofiatik aztertu nahi badugu, fundamentu razionala eta unibertsala eman nahi badiogu, eduki enpiriko guztiak alde batean utzi beharko ditugu. Hau da, errealitatearen, denboraren... menpe dagoen guztia alboratu eta etikaren funtzionatzeko eraren eskemari, formei erreparatu beharko diegu. Eta, beraz, etikaren fundamentazio bakarra bere formak emango liguke. Eta horretan datza, hain justu, etika horren paradoxarik handiena: funtzionatu ezina. Izan ere, teoria moral guztiak neutroak dira jokabide errealari dagokionez. Edukia sartzean, erlatibismoa egiten dugu ihes. Aro Modernoa, hain zuzen, moralak fundamentazio bat izan dezakeelako ustea apurtu duen garaia da.

Hasieran esan dudanez, filosofia pentsatzearen pentsatzea da. Etikak ere, XX. mendean, jauzi bat eman zuen, metaetikaren esparrura: moralaren gaineko hausnarketa eginez. Galdera moralek «abortatzea gaizki dago?», «nazi bat hiltzea gaizki dago?» edo «gobernu antidemokratikoen kontrako biolentzia zilegia ote da?» galdetzen duten bitartean, metaetikak zera galdetzen du: «zerk egiten du ekintza bat morala ala immoralala izatea?». Azken galdera horri erantzuteko metaetika asko daude: moralean emozioek eragiten dutela dioten korronea (sentimentalismoa); errealista moralak, gertaera

moralak daudela aldarrikatzen dutenak; subjektibistak (judizio moralak egiazkoak ala faltsuak dira pertsona bakoitzarentzat)...

Ba al dago metaetika zuzenik, ordea? Ba al dago irizpide ziurrik ekintza bat morala den edo ez esateko? Azurmendik zera gogorarazten du:

Eztabaida liteke, metaetika bat ez ote daitekeen agian absolutuki oinarritu –etika formal huts bat–, baina eduki material edo balio konkreturik ezin barnebilduko luke. (*Ibid.*: 43)

Alegia, Kanten arazoa, berriz: edukia sartzean, erlatibotasunera egiten dugula ihes. Hau da, edozein etika formalekin A eta ez A berdin-berdin egin eta justifikatu daitekeela. Eta, beraz, ohartzen gara jokabidearen arau hertsia dirudienak ez daukala inongo mugarik, formala delako, hain zuzen.

Balio oro erlatiboa da

Baina, gure kezkak berdin jarraitzen du: ba al dago *a priori* jakiterik ekintza justu eta bidegabeak nola zedarritu? Balio oro ohiturekiko erlatiboa da, ala erlatiboa eta historikoa ez den baliorik badago? Azurmendik honela planteatzen du:

Ostera genezake arau eta balio batzuk ez direla historikoak, ez daudela kultura ezberdinen irizpide ezberdintasunaren menpe, aldaezinak direla eta kultura nahiz garai guztietan berdin agintzen diotela gizakiari. Baina orduan ez dira gizakiarenak, ezpada [...] gizakiaren aurre eta gainetikoa (eternoak eta transzendentak). Arau absolutuak onartzea, gizagaindikoa onartzea da, transzendentzia onartzea. (*Ibid.*: 146)

Hortaz, balio oro erlatiboa da, historikoa, ohiturekiko erlatiboa; hortik hasi beharra dago. Balioak erlatiboak izateak, ordea, ez du esan nahi balioek eboluzionatu egiten ez dutenik, edo guztiz subjektiboak direnik. Izan ere, *de facto*, kulturak eta gizarteak inplizituki onartuak diren balio objektibo absolutuekin funtzionatzen dute. Azurmendik gogorarazten digu: «Bere absolutu moduak edukitzen ditu subjektiboki bakoitzak (norbanakok, herrik, erlijioak, kulturak, arok)» (*ibid.*: 128).

Baina berriz galderara bueltatuz: nola bizi gaitezke elkarrekin, nola elkartu, ulertu, ez badago apriorizko irizpiderik balioen eta argumentuen artean egokiak zein diren definitzeko? Problema bat dugu.

Moralaren hiru fundamentu: zentzu komuna, utilitarismoa eta giza eskubideak

Gizarte garaikidean, galdera horri erantzunez, eta etika soziala arautzeko eta gizaki ororen ekintzen zilegitasun morala epaitzeko, hiru irizpide erabili izan dira. Batetik, zentzu komuna edo sen ona; bigarrenik, printzipioen etika eta utilitarismoaren etika; eta, azkenik, giza eskubideak.

(i) Lehen irizpideak esaten digunez, ekintza baten aurrean sentitzen dugun konmozioa unibertsala da, ekintza batekiko uko emozionala dago, barnekoa, sen naturala. Adibidez, hilketa baten aurrean, denok sentitzen dugu barne konmozio natural bat, eta hori gizakiaren sen natural bati lotua dago.

Arazoa, noski, ebidentea da: baldin eta sentimendu bat bada, ezin da morala izan, ezin delako absolutua izan. Izan ere, baldin eta nazi bat edo ume bat hiltzen dutenean denok berdina sentitzen ez badugu, ez du balio irizpide ziur bezala. Denok berdina sentitzen ote dugu auzi moral berberen aurrean? Noski, ez badugu denok berdin sentitu behar dugula pentsatzen, eta hala edo horrela sentitzen ez duenari gizatasuna ukatu, biolentzia dela esan, terrorista, eta abar, fundamentu horrek ez digu balio irizpide ziur bezala.

Nondik norakoa eta zer-nolakoa ote da sen edo sentimendu hori? Norbaiten dohain partikularra bada, jendartean ez digu ezertarako balio; kulturala bada, kultura batzuetan funtzionatzen eta beste batzuetan ez duena, izango da [...] Sen naturala ote da hori, biologikoa edo, instinto animal baten antzera diharduena gure baitan? Horrela bada, ordea, ez da morala. Gainera, gizakiaren eboluzioak ekarritako instintoak edo naturala bada, denok parekoa eduki beharko genuke munduan, eta berdintsua gizadiaren leku eta garai guztietan; ondorioz, batzuek ez edukitzea, makur natural edo biologikotzat jo beharko litzateke, ez litzateke izango arazo politikoa –zentzu aristotelikoan– eta ez morala. (*Ibid.*: 24-25)

Argi geratzen da etikaren eztabaidarako ez dela oso lagungarria irizpide hori. Izan ere, sen naturalaren edo zentzu komunaren aldarrikapen unibertsala balio hegemoniko batzuk eztabaidaezin bilakatzeko trikimailu bilakatzen da, eta ondokoa deshumanizatzeko estrategia politiko. Eta pertsonak deshumanizatzen direnean, badakigu zer gertatzen den, ondo jakin ere, gure herrian.

(ii) Orduan, sen naturala ez bada, etikak izan dezake teoriaren bat irizpide ziuiren bat zedarritzeko? Badaude bi teoria moral nagusi, ekintza baten aurrean, printzipio moraletan ala ekintzaren ondorioetan jartzen dutenak begirada. Batetik, *konbentzimenduaren etika* (sentimenduaren etika) ekintzaren egokitasun politiko etikoaz baino ez da arduratzen, ondorioez beharrean. Ez du galdetzen, esaterako, nazi bat hiltzea testuinguruaren arabera egokia ala ezegokia ote den, ondorioak eta erreakzioak zein izango ote diren; etika horrek «ez du jasaten munduaren irrazionalismo etikoa» (*ibid.*: 26). Weberrek esaten zuen etika hori ezin dela biolentziaren monopolioaren gainean dabilen politikariaren etika izan, sermoilariarena baizik. Esaterako, biolentzia datorren lekutik datorrela kondenatzea eta irizpide bezala jartzea elkarbizitzarako, beste gabe, lerdokeria hutsa da; are gehiago, oso eroso, norberak eragiten dituen biolentzien erantzukizunari muzin egitea ahalbidetzen duelako.

Bestetik, *erantzukizunaren etika* legoke, ondorioak kalkulatzeko dituenak: adibidez, norbaitek ondoriozta dezake biolentzia ondo egon litekeela gatazka politiko bat soluzionatzeko, ondorio politiko eta sozial hobeak ekartzen dituelako: ekintza batek gehiago baten onura ekarriko badu ondorio bezala, ongi dago etikoki eta politikoki.

Laburtuz, lehen etikaren afera, bere formaltasunaz gain, erabakiak hartzeko ezintasuna da, eskuak zikinduta izatera behartua dagoenak ezin du halakorik predikatu lotsagorritu gabe; bigarrenarena da ondorioen izenean astakeriarik ankerrenak

justifikatu daitezkeela. Izan ere, adibidez, hamar pertsona hiltzeak milioi bat salbatuko badu, ondorio hutsen etika batean ondoriozta daiteke soilik; pertsona bat torturatuz beste baten heriotza ekiditeko aukera balego, ondorioen etikak torturatzea justifika dezake. Erantzukizunaren etikaren arazoetako bat ondokoa da, ondorioak gizarte moderno irekian zeharo kalkulaezinak direla askotan (*ibid.*: 27).

Zein da soluzioa, orduan? Kontrako bi irizpide diruditenak aldi berean beharrezko bi irizpide dira. Helburuei begira gehiago dagoena bat, ekintzen ondorioei; eta bitartekoei begira gehiago bestea, prozedurari, bideari. Azurmendik gogorarazten duen bezala, giza ekintza oro beti helburu batek justifikatzen du, ez edozein helburuk, ordea. Ondoren, helburu horrek bitartekoak justifikatzen ditu, ez edozein bitarteko, noski. Helburua ontzat eman dugula suposatuz, helburuak bitartekoak justifikatzen dituela pernanoreen egia bat baino ez da. Printzipio hutsetan geratzen dena beldur da erabakiak hartu beharra saihestu eta erresponsabilitatea hartzeaz; helburu hutsei edo ondorioei begira dagoenari printzipioak bost axola zaizkio. Biak, hortaz, tentsioan, kontrako logikekin konbinatzen dira praktikan. Eta ez dirudi, orobat, etikarako fundamentu ziurrerako balio digutenik.

Orduan, beren fundamentu jainkotiarraren aldetik ezin badira, eztabaida litezke, beraz, komenientziaren aldetik? Halaxe da, bai. Hobeto esan, horixe izaten da kulturek berek astiro-astiro urteetan eta mendeetan egiten dutena balioekin, ondorioetatik oharrikasiz, hots, eskarmentua hartuz, transformatuz, eboluzionatuz (moralki). Horrela ikus-ikasten da balioek benaz eta egiaz zer balio duten, h. d., balioak zer balio diren egiatan. (*Ibid.*: 88)

Arazoa, ikusten ari garenez, teorikoa baino, praktikoa da. Azurmendiren iritziz, kulturek horrela egiten dute aurrera, balioek gizartean ekartzen dituzten ondorio praktikoen onuretan begirada jarriz, printzipio moralak eraikiz eta berreraikiz.

(iii) Giza eskubideak, gizakiaren historian, modu batean edo bestean, konstante bat izan dira. Jatorria askotarikoa bada ere, oinarri kristaua dutela esan genezake. Egun ezagutzen ditugun giza eskubideak 1948ko estatuen adierazpen batean sinatu dira Giza Eskubideen Adierazpen Unibertsal bezala. Zein helbururekin? Gogoratu behar da hiru urte lehenago Bigarren Mundu Gerra bukatu zela, historiako gerrarik bortitzena. Hori horrela, giza eskubideen hasierako funtzioa estatuaren gehiegikeriak geldiaraztea zen.

Balio ote digute giza eskubideek irizpide ziur bezala gaur egun etikarentzako? Unibertsalak eta apriorizkoak dira, garai guztietarako eta guztiontzako baliagarriak? Problema, hor, zera da: gaur egungo gizartean, absolutuak deklaraturako balioak edo printzipioak daudela, giza eskubide naturalak, kasu, «eta ez izatea batere absolutuak praktikan, ez sentimenduan, ez inon, itxurazko arrazoimen ilustratu faltsu batean baino: ikus tortura, adibidez» (*ibid.*: 67).

Giza eskubideak onartu eta estatu modernoaren fundamentuak bilakatu ziren. Fundamentu horiek, ordea, teologikoak dira. Izan ere, giza eskubideen gutunak gizaki ororen duintasun ukiezina du fundamentu: kontzientzia ororen balioa, soilik kontzientzia izateagatik. Non dago gure existentziaren balioa? Balio hori ez gizarteak, ez historiak, ez ezerk ez dit ematen; baizik eta, hain zuzen, horien kontra eta gizadiaren historia faktikoaren kontra, bakarrik gizaki izateagatik dauka giza eskubidea gizakiak.

«Giza duintasuna ukiezina da», deklaratu dugu. Gizaki norbanako edo pertsonaren duintasunaren ukiezintasun horren inspirazioa erlijiotik hartu da, agerian dago. Deklarazioaren zirriborroak gizon-emakumearen ukiezintasun eta balio gorenaz hitz egiten zuen. Azkeneko erredakzioan, santutasuna ezabatu eta (haren baliokidetzat ordea!) «dignity» ipini da, eta azken edo goren baliotik orobat «ultimate» kendu egin da, arazo filosofikoak ekidin (itxuraz) eta testuari izaera juridiko soil emateko. (Azurmendi 2009: 178)

Gizakiaren duintasunaren ukiezintasuna erlijiotik hartu da, hortaz, eta haren fundamentua fedea da, ez datu enpiriko bat, ezta fundamentatu daitekeen arrazoimenaren printzipio bat ere. Baina arazoa da duintasun hori deklarazio juridiko baten oinarri gisa jarri dela, munduko estatuaren batzar batean. Hortaz, fede horrek fundamentu juridikoa du. Alegia, giza duintasun horren fundamentua Nazio Batuen Erakundea osatzen duten estatu sinatzaileak dira. Eta, azkenean, estatuak dira, hortaz, giza eskubideen fundamentu azkena: horiek dute betearazteko (edo ez) ardura eta betebeharra.

Azurmendik (1999: 108) gogorarazten du giza eskubideen funtzio primigenioa estatuaren gehiegikerien edo gehiengoaren arrazoiaren kontrako balazta jartzea izan zela. Hain zuzen, Frantziako Ilustrazioa gertatu ondoren, 1793ko Gizakiaren eta Herritarraren Eskubideen Adierazpeneko 35. artikuluan espresuki esaten da insurrekzioa eta iraultza obligazio moral bat dela gobernuak jendearen eskubideak urratzen baditu.

Gobernuak herriaren eskubideak urratzen dituenean, matxinada da herriarentzat eta herriaren zati batentzat bere eskubide sakratuena eta eginbeharrik ezinbestekoena.

Ongi zekiten orduan iraultza ez duela herri oso batek egiten, parte batek bakarrik baino ez.

Zer gertatu da, beraz, moralaren fundamentu berri izan nahi zuten giza eskubideekin? Estatuaren eta gehiengoaren arrazoiaren izenean egiten diren basakeriak geratzeko sortu den hori estatuaren beraren gehiegikeria edo basakeria berriak justifikatzeko instrumentu bilakatu dela, tamalez. Eta, beraz, etikaren fundamentu garaikidea izan nahi duenak ere ez digu balio fundamentu absolutu bezala.

Azurmendik, horrela, banan-banan, fundamentu horien historikotasun eta erlatibotasuna erakusten dizkigu. Eta geratzen zaigun azken galdera, hortaz, hauxe da: nola pentsatu etika gaur egun, azken fundamentu horiek balio ez badigute? Nola praktikatu etika gure artean, fundamentu ziurrik ez badago?

Nola pentsatu etika Euskal Herrian XXI. mendean?

Azurmendiren analisi etikoetan konstante bat da ondoko ideia: badugu kultura bat, inongo paperetan idatzita ez dauden eta gure elkarbizitza eta gure arteko liskarrak fundamentatzen dituzten absolutuekin funtzionatzen duena egunerokoan. Eta, aldiz, badugu paperetan oso modu absolutuan eta solemneki idatzita dauden eskubide eta printzipio asko, boteretik besteei exijitzen zaizkienak baina inortxok ere betetzen ez

dituenak, estatutik hasi, haien egituretan barrena joan, epaileengandik pasa, Jaurlearitzara, azken polizia tontoarenganaino joan eta herritar xumeengan bukatuz.

Eta, orduan, zer egiten dugu, eta zer predikatu? Bada, kultura dogmatiko batean bizi gara. Kant aldarrikatzen duena, baina Munilla praktikatzen duena. Immanuel Kantek, artxifamatua eta artxiaipatua den *Zer da Ilustrazioa?* idatzian, ondokoa esaten zuen:

Askatasuna da soilik beharrezko Ilustrazio honetarako; eta kalte txikiena egiten duen askatasuna: gauza guztietarako norbere arrazoimenaren erabilera publikoa egitekoa. Baina alde guztietarik honako oihua entzuten dut: «Ez arrazoitu», dio ofizialak, «ez arrazoitu, egin!». Zerga-biltzaileak: «Ez arrazoitu, ordaindu!». Apaizak: «Ez arrazoitu, sinistu!».

Horixe esaten da gaur egun ere: ez arrazoitu, obeditu; ez arrazoitu, kondenatu; ez arrazoitu, errua sentitu eta publikoki aitortu. Eta izugarritzko memoria tragikoa duen herri batean, konkista, gerra karlistak, gutxienez 100 urtez estatu terrorismoa eta 50 urtez ETA, hobi komunetan desagertu eta ahaztutako milaka herritar, ehunka emakume bortxatu eta eraildako, beste hainbeste torturatu... Halako memoriarekin, biolentzia bakar baten gaitzespena elkarbizitzarako oinarri etiko bihurtu nahi izatea ariketa izugarri arduragabea da, gure herriaren memoria kolektiboaren aurkako iseka larria. Horretan tematzen dira, ordea, sotanadun politikariak, oraindik ere.

Baina gaur eta hemen etikaz hitz egin nahi badugu, gure burua lotsagorritu gabe, bederen, aurreko konstataziotik abiatu behar dugu. Biolentzia erabiltzea ongi ote dago? Ez dirudi oso gaizki egon denik, estatuak, Jaurlearitzak eta sankristo guztiak erabili du hemen bere helburu politikoetarako. Eta nire galdera, beraz, zera da: erantzun ote diezaioke norbaitek koherenteki eta bere burua lotsagorritu gabe, herri honetan, galdera horri? Lezio etikorik emateko posizioan ote dago inor hemen? Eta biolentzia guztiak berdinak izan ote dira, herritarrenak eta estatuarenak?

Zera proposatzen du Azurmendik aurrekoaren korapiloak askatzeko: zer egingo dugu, gaurko eta etorkizuneko gizartean, pertsonen aurkako indarkeria erabiltzea inork zilegitzat har ez dezan? Pertsonen duintasuna balio gorena izan dadin? Pertsonak aske eta duin bizi daitezten? Hauxe da Azurmendik mahai gainean jartzen duen erantzuna, etika ez dela predikatzen, kolektiboki egin eta eraikitzen dela. Alegia, ez dela hainbeste problema teoriko bat, praktikoa baizik. Zer egingo dugu, gizarte bezala, aurrera begira, Euskal Herrian proiektu politiko guztiak zilegi eta egingarriak izan daitezten eta elkarbizitza kultural, generozko, linguistiko, sozial eta morala eraiki dadin? Hori da kolektiboki erantzun beharreko galdera. Eta hori ezin da egin, zinikoki, inori zer sentitu edo zer pentsatu behar duen esanez.

Azurmendi, eztabaida honetan, ez da eroso, eta ez da izan inoren itsasargia, norbaitek esan duen bezala: hobe hala izango balitz, hobe litzateke guztiontzako. Guri dagokigu, hain zuzen, bere hausnarketak serio hartu eta bizi garen kultura espainol izugarri dogmatikoari aurre egiteko erabiltzea.

Azurmendik filosofia pentsatzearen pentsatze bezala definitzen du, alegia, gure ideien, sinesmenen, zentzuen, printzipioen inguruko pentsatze bezala, metapentsatze ariketa bat, finean. Uste dut, herri bezala, espiritu hori, kritikotasun hori gehiago landu beharko genukeela, guztiok aterako ginatke irabazten horrela.

Bibliografia

Azurmendi, Joxe (1999): *Euskal Herria krisian*, Donostia, Elkarlanean.
— (2009): *Azken egunak Gandiagarekin*, Donostia, Elkar.

JAKIN
Martin Ugalde Kultur Parkea
Gudarien etorbidea, 29
20140 ANDOAIN
943 21 80 92
jakin@jakin.eus
www.jakin.eus